ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Ταξίδι στον κόσμο των χειρογράφων

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΚΘΕΣΗΣ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΓΕΝΝΑΔΕΙΟΥ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2004

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Ταξίδι στον κόσμο των χειρογράφων

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΚΘΕΣΗΣ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΓΕΝΝΑΔΕΙΟΥ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ

Συντονισμός - Επιμέλεια
ΜΑΡΙΑ ΠΟΛΙΤΗ - ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΠΑ

ΑΘΗΝΑ 2004

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Πρόεδρος Μαρια Πολιτη
Αντιπρόεδρος Σωτηρης Καδας
Γραμματέας Ευθυμιος Λιτσας
Ταμίας Δεσποινα Παπασταθη
Μέλη Εμμανουηλ Γιαννοπουλος
Χαριτων Καρανασιος
Νικη Φωτιαδοτ

ISBN 960-88303-0-3

© Copyright: *Ελληνική Παλαιογραφική Εταιρεία* 2004

Αφιερώνεται στη μνήμη
Γιώργου Γαλάβαρη και Μανούσου Μανούσακα

Συν-έγραψαν

Α. Μ. Αγγελική Μητσάνη
Γ. Κ. Γιάννης Κόκκωνας
Ε. Γ. Εμμανουήλ Γιαννόπουλος
Ε. Π. Ελένη Παππά
Ζ. Μ. Ζήσης Μελισσάκης
Κ. Χ. Κρίτων Χρυσοχοΐδης
Μ. Κ. Μαρία Καλατζή
Μ. Π. Μαρία Πωλίτη
Ν. Π. Νόννα Παπαδημητρίου
Ο. Γ. Όλγα Γκράτζιου
Π. Σ. Πηνελόπη Στάθη
Χ. Κ. Χαρίτων Καρανάσιος

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ

Πρωινή Συνεδρία: 9.00 π.μ. – 2.00 μ.μ.

Έναρξη – Χαιρετισμοί

Μαρία Πολίτη *Η Συλλογή χειρογράφων της Γενναδείου Βιβλιοθήκης*

Αγγελική Μητσάκη *Τα βυζαντινά εικονογραφημένα χειρόγραφα της Γενναδείου*

Νόνικα Παπαδημητρίου «*Η Ουρανοδρόμος Κλίμαξ*». *Ένα προσφιλές απάγνωσμα των βυζαντινών*

Ελένη Παππά *Λόγιοι αντιγραφείς και φιλέλληνες (15ος-19ος αι.)*

Ελένη Παππά – Χαρίτων Καρανάσιος *Μεταβυζαντινά φιλοσοφικά χειρόγραφα στη Γενάδειο*

Μανώλης Γιανναδάκης *Χειρόγραφα φαλτικής τέχνης απομείναντα στη Γενάδειο*

Κρίτων Χρυσοχοΐδης *Χειρόγραφες πηγές της εκκλησιαστικής ιστορίας στη Γενάδειο*

Απογευματινή Συνεδρία: 5.30 – 7.30 μ.μ.

Πόπη Στάθη *Και πάλι τα Καραμανλίδικα ως μέσο έκφρασης των Μικρασιατών Ορθοδόξων. Δύο χειρόγραφα του 18ου αιώνα*

Όλγα Γκράτζιου *Εικονογραφημένα χειρόγραφα της εποχής του έντυπου βιβλίου*

Σπύρος Ασδραχάς *Το Υπόμνημα του 1796. Μια πρόσθετη απάγνωση*

Γιάννης Κόκκωνας *Τύχη ενός συντρόφου του Ρήγα σε μαθηματάρεο του 18ου αιώνα*

Συστάχωση τμημάτων από διάφορα χειρόγραφα.
Γραφείς διάφοροι.
Στο φ. 143 στην δεξιά ώα από το χέρι του γραφέα του αντίστοιχου τμήματος: *1767 Απριλίου 15.*
Στάχωση από δέρμα σκούρο καφέ, με λίγες έντυπες διακοσμήσεις.
Προέλευση: Συλλογή Ιω. Γενναδίου.
Βιβλιογραφία: Α. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, ό.π., σσ. 484-5.
Γενν. 54 Ε. Π.

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΨΑΛΤΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Η ψαλτική τέχνη αποτελεί δημιούργημα του ελληνικού πνεύματος στον τομέα της μουσικής δημιουργίας και μεταφέρει στις μελωδικές φτερούγες της τον θαυμαστό υμνογραφικό λόγο. Ποίηση και μουσική απετέλεσαν ένα αξεχώριστο καλλιτέχνημα που θεραπεύει αιώνες τώρα την εκκλησιαστική λατρεία εκφράζοντας ικεσίες και δοξολογίες, παρουσιάζοντας γεγονότα και δόγματα, περιγράφοντας ψυχικές διαθέσεις και θεϊκές επεμβάσεις. Η δημιουργία αυτή, που διαδόθηκε και καλλιεργήθηκε κατόπιν και από τους υπόλοιπους ορθόδοξους λαούς με προσαρμογή των μελωδιών στη γλώσσα τους, σχημάτισε σε πολλές περιπτώσεις τη βάση και για παράλληλη θύραθεν μουσική έμπνευση μέχρι και τις μέρες μας.

Η καταγραφή των μελωδιών οι οποίες τονίζουν και αναδεικνύουν την εκκλησιαστική αυτή ποίηση, έγινε στα φύλλα χιλιάδων χειρογράφων από τον 9ο αιώνα μέχρι και τις μέρες μας, αν και μετά τα πρώτα έντυπα μουσικά κείμενα, που ξεκίνησαν να εμφανίζονται στα 1819, η χειρόγραφη παράδοση όπως είναι φυσικό απόνησε. Ωστόσο, στα 900 περίπου χρόνια που αυτή ήταν ο μόνος τρόπος διάδοσης της ψαλτικής, δημιουργήθηκαν εξαιρετικοί κώδικες είτε για την σπουδαία καλλιγραφία τους, είτε για το περιεχόμενό τους, είτε εξαιτίας και των δύο αυτών στοιχείων.

Τα μουσικά χειρόγραφα που απόκεινται στη Γενναδειο βιβλιοθήκη είναι σήμερα περί τα 20 και έχουν την ιδιαιτερότητά τους ως μοναδικά και ανεπανάληπτα έργα σημαντικών ή λιγότερο γνωστών μουσικών. Με εξαίρεση τον αρ. 4 το οποίο χρονολογείται περί τον 14ο αιώνα, τα υπόλοιπα είναι μεταγενέστερα, του 18ου και του 19ου αιώνα.

Από το γενικό αυτό σύνολο, στην παρούσα έκθεση παρουσιάζονται πέντε αντιπροσωπευτικά χειρόγραφα ψαλτικής τέχνης.

Ε. Γ.

59. Πεντηκοστάριο και Ανθολόγιο Μηναίων Μαρτίου-Αυγούστου

Περγαμηνή 31 × 25 φφ. 120 σελ. 2 τέλος 14ου αι.

Το παλαιότερο μουσικό χειρόγραφο των διαφόρων συλλογών της Γενναδείου. Περιέχει ακολουθίες των παραπάνω εκκλησιαστικών περιόδων, από τις οποίες τα ιδιόμελα είναι μελοποιημένα με την χαρακτηριστική σημειογραφία της ψαλτικής. Πρόκειται για συνηθισμένη πρακτική των βιβλιογράφων, ιδιαίτερα στα ύστερα βυζαντινά χρόνια, να παραθέτουν (ανάμεσα στα υμνογραφήματα των ακολουθιών) τη μελωδία όσων από αυτά δεν ακολουθούν γνωστά μουσικά πρότυπα και άρα χρειάζεται να καταγραφεί, για να μπορεί ο χρήστης του βιβλίου να την αποδώσει. Είναι βέβαια σαφές ότι ο τελευταίος πρέπει να είναι και ικανός ψάλτης.

Στάχωση νεώτερη από μπλε μεταξωτό ύφασμα, έργο του Hutchins.

Προέλευση: Συλλογή Ιω. Γενναδίου.

Γενν. 4 (εικ. 24) Ε. Γ.

60. Αναστασιματάριο **Παναγιώτου Χρυσάφου** και Ανθολογία

Χαρτί	14 × 10	φφ. VI, 163	1713

Είναι ένα καλλιτεχνικά γραμμένο χειρόγραφο, στο οποίο ανθολογείται η ευρύτατα διαδεδομένη μελοποίηση των αναστασίμων στιχηρών της Παρακλητικής από τον περίφημο πρωτοψάλτη της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας Παναγιώτη Χρυσάφη, που έδρασε στα χρόνια 1630-80. Πρόκειται για τον Χρυσάφη «τον νέον», σε αντιδιαστολή με τον Μανουήλ Δούκα Χρυσάφη και λαμπαδάριο του ευαγούς βασιλικού κλήρου, ο οποίος ήκμαζε στα χρόνια της Αλώσεως στο παλάτι της Κωνσταντινούπολης. Προς το τέλος περιέχονται και λίγα μέλη από την Ακολουθία του Όρθρου και από την Θεία Λειτουργία. Του περιεχομένου αυτού προτάσσεται η, συνήθης σε τέτοιους κώδικες, αναλυτική Προθεωρία περί της σημειογραφίας και των ήχων της Ψαλτικής, σχεδιαγράμματα βοηθητικά στην εκμάθηση των τελευταίων, καθώς και μουσικές μέθοδοι για την ευκολότερη διδασκαλία της εκκλησιαστικής μουσικής.

Γραφέας: Σίλβεστρος ιεροδιάκονος.

Αν και ο γραφέας δεν είναι εξαιρετικά τεχνικός και τα κοσμήματα και τα αρχικά χαρακτηρίζονται σχετικά απλά, ωστόσο το χφ είναι ένα από τα όμορφα δημιουργήματα της χειρόγραφης παράδοσης του α΄ μισού του 18ου αιώνα. Ο Σίλβεστρος χρησιμοποίησε διαφόρων

αποχρώσεων μελάνια (κόκκινο, χρυσαφί, πράσινο, μαύρο), έγραψε καθαρά και αραιά σε καλής ποιότητας χαρτί, κράτησε μεγάλα περιθώρια και ενέταξε το γραμμένο μέρος κάθε φύλλου σε ερυθρό πλαίσιο.

Το βιβλιογραφικό σημείωμα στο φ. 163ν:

Εγράφθη αυτή η μελήρρητος ψαλτική υπεμού Σιλβέστρου ιεροδιακόνου. Τετέλεσται αιτος απο της ενσάρκου οικονομίας του Κυρίου ημων Ι(ησο)ύ Χ(ριστο)ύ ,αψιγ΄ [1713] *και οι αναγινώσκοντες ευχαισται.*

Προέλευση: Συλλογή Ιω. Γενναδίου.

Βιβλιογραφία: Μ. Χατζηγιακουμής, *Χειρόγραφα Εκκλησιαστικής Μουσικής (1453-1820)*, Αθήνα 1980, σσ. 140, 154, 201 και πανομοιότυπα 61.1-61.2.

Γενν. 23 (εικ. 25) Ε. Γ.

61. Ειρμολόγιο **Πέτρου λαμπαδαρίου του Πελοποννησίου** και Ανθολογία

Χαρτί 16,5 × 10,8 φφ. 266 περ. 1800

Σύμμεικτος κώδικας. Αποτελείται από τέσσερα τουλάχιστον μικρότερα συνταχθέντα τεύχη διαφορετικών γραφέων. Στο πρώτο (φφ. 1-131) ανθολογείται η κλασική μελοποίηση του Ειρμολογίου από τον Πέτρο λαμπαδάριο τον Πελοποννήσιο († 1778) και στο δεύτερο (φφ. 133-223ν, αυτόγραφο του Δημ. Λώτου) υπάρχει Ανθολογία μελών Εσπερινού, Όρθρου και Θείας Λει-

τουργίας. Στο υπόλοιπο χειρόγραφο καταγράφονται διάφορα μέλη, καλοφωνικοί ειρμοί, κλπ.

Το δεύτερο τμήμα είναι αυτόγραφο του πρωτοψάλτου Σμύρνης και φιλοπονότατου μουσικού, βιβλιογράφου και μελοποιού Δημητρίου Λώτου (ακμή στα έτη 1760-1805), φίλου του Αδαμάντιου Κοραή.

Το περιεχόμενο δεν παρουσιάζει ξεχωριστή πρωτοτυπία ή απαιδότητα. Ωστόσο ενδιαφέρουν ιδιαίτερα οι συνθέσεις χερουβικών και κοινωνικών του Λώτου, ενότητες που αρχίζουν στα φφ. 198 και 212^{v} αντίστοιχα. Το χειρόγραφο διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση, με το τμήμα του Δημητρίου Λώτου να διακρίνεται ιδιαίτερα για τη ζωηρότητα των χρωμάτων, την καλαίσθητη διακόσμηση και την καθαρότητα της γραφής του μουσικού αλλά και του ποιητικού κειμένου των ύμνων.

Προέλευση: Συλλογή Ιω. Γενναδίου.

Βιβλιογραφία: Μ. Χατζηγιακουμής, ό.π. σ. 171 (απλή αναφορά).

Γενν. 25 (εικ. 26) Ε. Γ.

62. Εκλογή Καλοφωνικών Ειρμών

Χαρτί 12,5×9,5 φφ. V,89 1820

Στο μικρόσχημο αυτό χειρόγραφο ανθολογούνται μελοποιήσεις του κειμένου μικρών τροπαρίων, γνωστών ως ειρμώνια των κανόνων που ψάλλονται στους Ορ-

θρους των εορτών. Οι ειρμοί ψάλλονται σύντομα ή αργοσύντομα στις ακολουθίες της ορθοδόξου εκκλησίας, ωστόσο όμως στην περίπτωση του καλοφωνικού ειρμολογίου έχουμε την μελοποίηση κάποιων από αυτούς σε αργό και επιτηδευμένο-καλοφωνικό μέλος, για να μελωδείται σε ιδιαίτερες περιπτώσεις, πανηγύρεως ή σημαντικού γεγονότος ή στις τράπεζες των μονών. Πολλές φορές με τέτοιο μέλος εμφανίζονται όχι μόνο ειρμοί αλλά και τροπάρια των κανόνων.

Ένα βασικό στοιχείο των μελοποιήσεων αυτού του είδους, οι οποίες προσφέρουν άνεση στον μελοποιό για πιο έντεχνες μουσικές γραμμές και εκτύλιξη της μουσικής του φαντασίας, είναι η προσθήκη, μετά το τέλος του μέλους κάποιου τροπαρίου, ενός ομοήχου «κρατήματος», δηλαδή μιας συνθέσεως που χρησιμοποιεί άσημες συλλαβές αντί για κείμενο (τεριρεμ, τορορο, ανενανε, κλπ.), για να παρατείνει την μουσική ευκοιλία του προηγηθέντος μέλους.

Η παρούσα συλλογή του χειρογράφου της Γενναδείου ονομάζεται «Εκλογή καλοφωνικών ειρμών» καθώς περιλαμβάνει κάποιους μόνο, από ένα ευρύτερο σύνολο που απετέλεσε στις αρχές του 19ου αιώνα μια αποκρυσταλωμένη συλλογή, όσους ο βιβλιογράφος Αθανάσιος Καλογερόπουλος θεώρησε εμμελέστερους. Το σημαντικό είναι ότι στο τέλος της εκλογής αυτής ο Αθανάσιος προσθέτει μερικούς ειρμούς κατά την «εξήγησην» (μεταφορά δηλαδή από μια παλαιότερη μορφή σημειογρα-

φίας σε μια νεώτερη και απλούστερη) του σπουδαίου δασκάλου Γεωργίου Χουρμουζίου του Χαρτοφύλακα († 1840). Οι καλοφωνικοί ειρμοί γενικότερα είναι γνωστοί στην ασματική παράδοση από την εξήγηση του άλλου μεγάλου δασκάλου των αρχών του 19ου αιώνα, του Γρηγορίου πρωτοψάλτου. Η παρουσία στο παρόν χειρόγραφο κάποιων ειρμών και κατά την εκδοχή του Χουρμουζίου, και μάλιστα από τον συγκεκριμένο βιβλιογράφο, ο οποίος σε δύο σημεία του κώδικα δηλώνει μαθητής και των δύο αυτών κορυφαίων εκκλησιαστικών μουσικών, μας οδηγεί αναπόφευκτα στην σύγκριση δύο διαφορετικών εξηγήσεων στο μέλος του ίδιου ειρμού, για να διαπιστώσουμε την ομοιόμορφη απόδοση των παλαιών μελών.

Γραφέας: Αθανάσιος Καλογερόπουλος ο Πελοποννήσιος. Το βιβλιογραφικό σημείωμα στο φ. 87: *Πέρας ώδε είληφε η παρούσα ασματομελιφρητος εκλογή των καλοφωνικών ειρμών παρ' εμού του ταπεινού Αθανασίου Καλογεροπούλου πελοποννησίου εν έτει σωτηρίω 1820 μαΐου 23, εν Κωνσταντινουπόλει.*

Προέλευση: Δωρεά Δαμιανού Κυριαζή 1953.

Βιβλιογραφία: Μ. Χατζηγιακουμής, ό.π. σσ. 89 και 218 (απλή αναφορά).

Γενν. Κυ 30 Ε. Γ.

63. Συλλογή Εξωτερικών Ασμάτων

Χαρτί 16 × 11 φφ. 80 1830-40

Σχετικά πρόχειρα γραμμένο χειρόγραφο, στο οποίο καταγράφηκαν άσματα με τους χαρακτήρες της σημειογραφίας της ψαλτικής, σε μελοποίηση του Γρηγορίου πρωτοψάλτου († 1821). Κάποιοι στίχοι ανήκουν στον ευγενέστατο άρχοντα ποστελνίκο Γεώργιο Σούτζο», ο οποίος έχει συνθέσει και ένα μέλος το οποίο πάλι καταγράφηκε κατά την παράδοση του Γρηγορίου, ενώ υπάρχει και ένα άσμα σε στίχους του Νιστολέου (= Νικολάου) Λόγκος. Περιέχονται ακόμη και άλλα μέλη του Γρηγορίου, όλα κατά τους μουσικούς «δρόμους» της ανατολικής μουσικής. Το δεύτερο άσμα της συλλογής είναι αφιερωμένο στον μαρτυρικό πατριάρχη Γρηγόριο τον Ε'. Σε ένα-δύο άλλα τραγούδια εμφανίζεται ακροστιχίδα από τα αρχικά γράμματα των στροφών των τραγουδιών (π.χ. «ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ»).

Οι στίχοι των τραγουδιών έχουν θέμα άλλοτε ερωτικό, άλλοτε αφορούν πρόσωπα (όπως το μνημονευθέν για τον Γρηγόριο Ε'), ενώ άλλοτε έχουν εθνικό περιεχόμενο, εφόσον αναφέρονται στην Ελλάδα και στους Έλληνες.

Το περιεχόμενο του κώδικα δεν απαντά συχνά σε άλλα χειρόγραφα με μελοποιημένα άσματα και είναι αρκετά ενδιαφέρον. Ακόμη και στον κώδικα Βατοπεδίου 1428, στον οποίο συγκεντρώνονται αρκετά τραγούδια αυτής

της εποχής, δεν απαντούν τα περισσότερα άσματα του κώδικα της Γενναδείου.

Όλες οι παρόμοιες περιπτώσεις μαρτυριών άψευστα για τις δυνατότητες της σημειογραφίας της ψαλτικής να καταγράφει και τα λεπτά ηχοχρώματα εξωεκκλησιαστικών μελωδιών, αλλά και την ευρεία γνώση των ποικίλων μουσικών παραδόσεων από τους κορυφαίους εκκλησιαστικούς μουσικούς, κάτι που ισχύει διαχρονικά έως και σήμερα. Το χειρόγραφο αυτό της Γενναδείου και τα παρόμοιά του, αποτελούν ακόμη απόδειξη για την (παράλληλη με εκείνην των περίτεχνων εκκλησιαστικών μελωδημάτων) καλλιτεχνική δημιουργία των εκκλησιαστικών μουσικών στον τομέα των αστικών και λογίων τραγουδιών με ποικίλη θεματολογία στον στίχο τους.

Προέλευση: Αγορά Ν. Καραβία 1961.

Βιβλιογραφία: Μ. Χατζηγιακουμής, ό.π. σ. 102 (απλή αναφορά).

Γενν. 231 (εικ. 27) Ε. Γ.

64. Γιατροσόφια και Στίχοι πολιτικοί

Χαρτί 15 × 11 φφ. 158 1769-1791

Ένας βασικός γραφέας και διάφορα άλλα χέρια. Γραφή επιμελημένη, φιλολογική, δεξιοκλινής, λεπτή, μικροσκοπική. Μελάνι μαύρο.

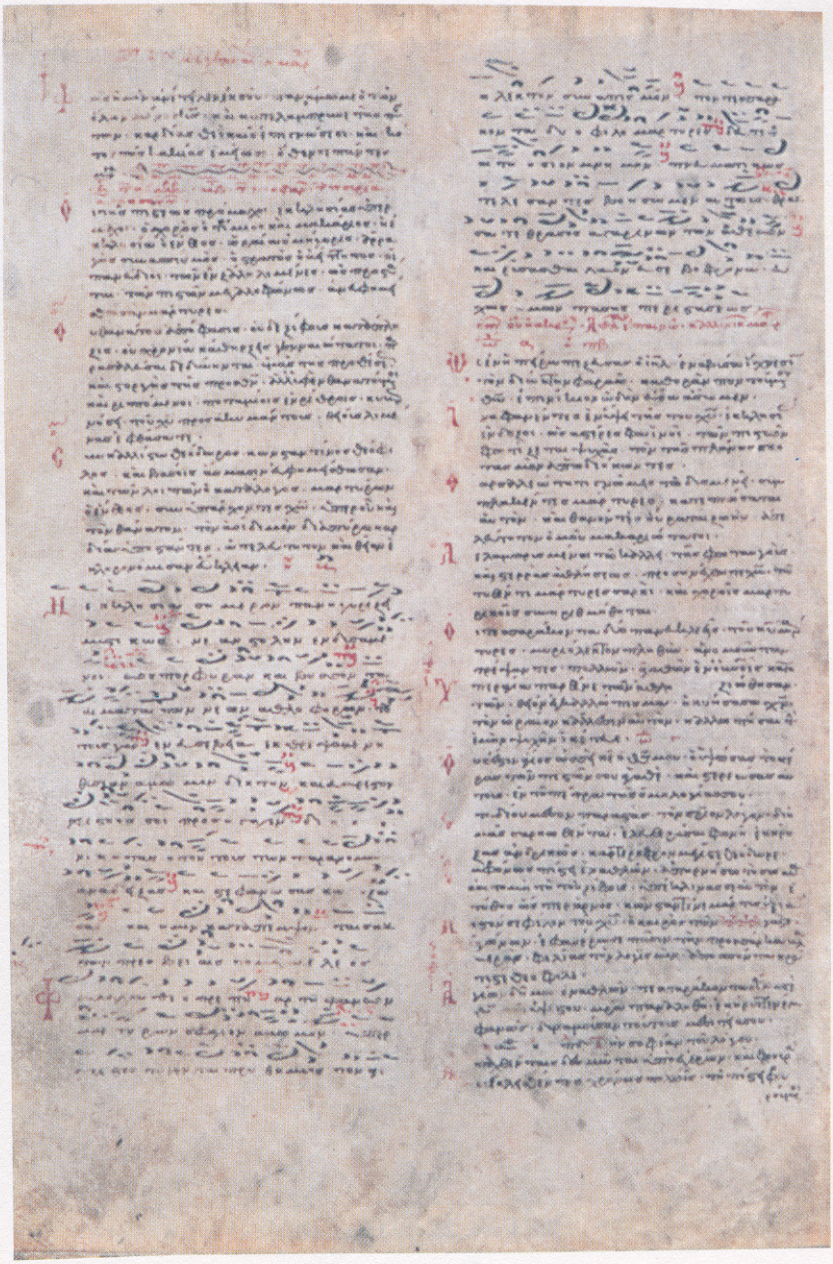

24. Γενν. 4, φ. 48^{v} (αρ. 59)

25. Γενν. 23, φ. 1 (αρ. 60)

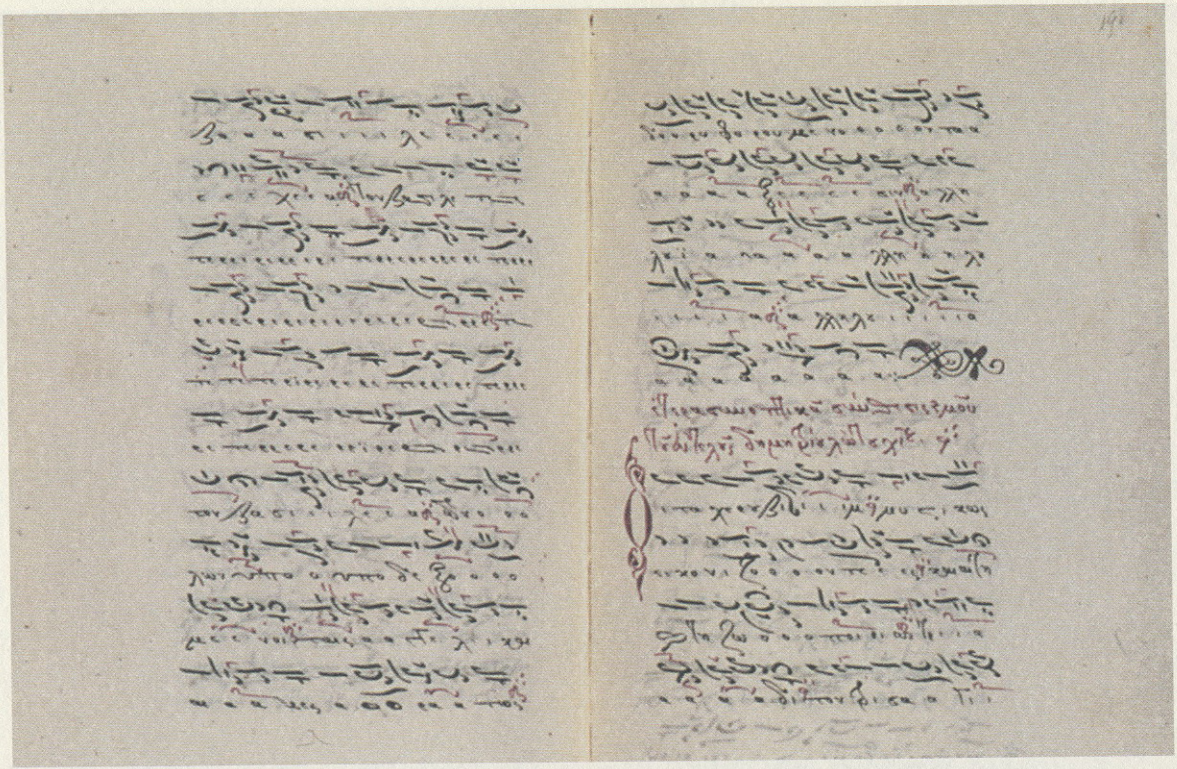

26. Γενν. 25, φ. 197^{v}-198 (αρ. 61)

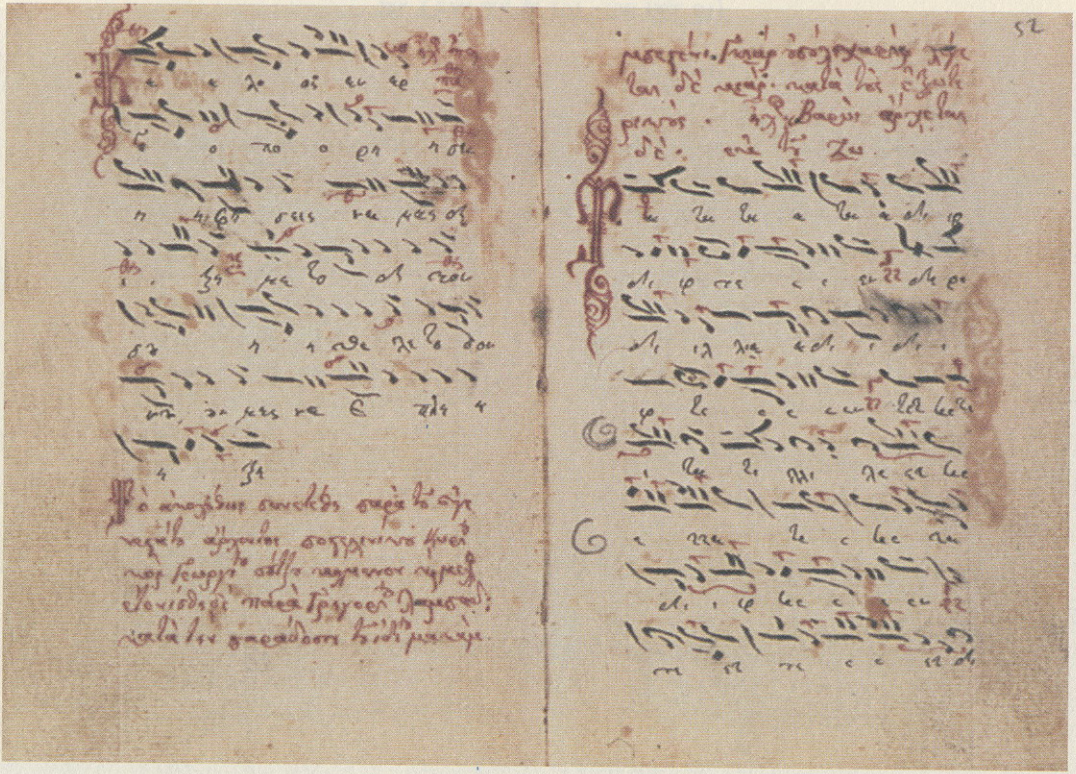

27. Γενν. 231, φ. 51^{v}-52 (αρ. 63)